

X.Qurbanova

National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Institute of Linguistics named after Nasimi,
Azerbaijan, Baku

THE PROCESS OF BORROWING WORDS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

Annotation. The paper is dedicated to the process of borrowing loan words in Azerbaijan language. The improvement of relations with all Turkic peoples and the European states improves interlanguage communication.

At this time, the terms passes from one language to another languages. This process is also in Azerbaijan language, in particular, words and terms of European origin are involved.

Keywords: Azerbaijani language, German language, term, borrowing.

X.Құрбанова

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы,
Насими атындағы Тіл білімі институты
Әзірбайжан, Баку

ӘЗІРБАЙЖАН ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕРДІ АЛУ ПРОЦЕСІ

Аннотация. Мақала әзірбайжан тіліндегі шетелдік сөздерді алу процесінің сипаттамасына арналған. Түркі және Еуропа мемлекеттері арасындағы қатынастардың дамуы тіларалық өзара әрекеттесуге ықпал етеді.

Қазіргі кезде терминдер бір тілден екінші тілге ауысуда. Бұл процесс әзірбайжан тілінде де жүзеге асырылады, атап айтқанда, оған еуропалық шыққан сөздер мен терминдер қатысады.

Тірек сөздер: әзірбайжан тілі, неміс тілі, термин, кірме сөз.

X.Курбанова

Институт языкознания имени Насими,
Национальной академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку

**ПРОЦЕСС ЗАИМСТВОВАНИЯ СЛОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация. Статья посвящена описанию процесса заимствования иноязычных слов в азербайджанском языке. Развитие отношений между тюркскими и европейскими государствами способствует межъязыковому взаимодействию.

В настоящее время термины переходят из одного языка в другой. Этот процесс также осуществляется в азербайджанском языке, в частности, в него вовлекаются слова и термины европейского происхождения.

Ключевые слова: азербайджанский язык, немецкий язык, термин, заимствование.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan ədəbi dilinin

beynəlxalq əlaqələrinin yeni sistemi də sabitləşmişdir. Bu sabitləşmə prosesi nəinki yalnız Azərbaycan, müstəqillik əldə etmiş bütün respublikalara da aiddir. Belə bir prosesində türk xalqlarının bir-biri ilə, həmçinin Avropa dövlətləri ilə də münasibətləri yaxşılaşmış, əlaqələr genişlənmişdir. Bununla yanaşı, Avropa mədəniyyəti əlaqəli olan dillər də fəallaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin də başqa dillərlə, o cümlədən hind-Avropa dilləri ailəsinə aid olmuş dillərlə əlaqəsi get-gedə genişlənir. Bütün bunlar siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişafı ilə bağlı olur.

Siyasi və iqtisadi əlaqələr genişləndikcə dillərə olan ehtiyacın da artması hiss olunmaqdadır. Həm elmin, həm də texnikanın sürətlə inkişaf etməsi ilə bağlı dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir və ehtiyac zərurəti yaranır. Bunun nəticəsində də yeni terminlər bir dildən başqa bir dilə sirayət edir. Beynəlxalq kontraktların bağlanması da buna təsir edir.

Bu cür proseslər alınma sözlərlə bağlı tədqiqat işlərinin aparılmasının vacib olması zərurətini meydana çıxarır. Bu haqda bir çox araşdırmalar aparılsa da, hələ polemika doğuran bəzi məsələlər öz həlini tapmamışdır.

Dilçilik ədəbiyyatında, əsasən də «alınma» və «alınma sözlər» terminlərinin aydınlaşdırılmasında mübahisəli məsələlər qalmamışdır. Baxmayaraq ki, bu haqda E.M. Axunzıyanov (1), A.P.Krısın (2), Azərbaycan alimlərindən N.Xudiyev (3), S.Sadiqova (4), N.Məmmədli (5) və başqaları öz fikir və mülahizələrini bildirmişlər.

Aparılan araşdırmalardan da aydın olur ki, onlar eyni yox, ayrı-ayrı müxtəlif məfhumları ifadə edir. Onların hansının dar, yaxud geniş mənada götürülməsi belə mübahisə doğurur. Hətta amerikan dilçisi Leonard Blumfeld öz əsərində mədəni alınmalardan və dialekt alınmalarından geniş bəhs edir. Müəllif misallar əsasında bunu belə şərh edir ki, alınma sözlərin əhatəsi daxilində eyni danışq ərazisində alınma xüsusiyyətlərə (məsələn, father, rather sözləri /ε / ilə deyilən dialektlərin əvəzində /a / ilə verilir) dialekt alınmaları deyirik və mədəni alınma sözlərə (cultural borrowings) o sözləri daxil edirik ki, bütövlükdə digər dillərdən alınmış sözlər olsun (6, səh. 435). Sonra müəllif dil fərqləri ilə dialekt fərqləri arasında kəskin fərq olmadığını görə bu fərqlərin müəyyənləşdirilməsinin çətin olduğunu qeyd edir. (yənə orada).

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər dilə uyğunlaşdıqdan sonra fonetik dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, alman dilindən Azərbaycan dilinə keçən «Tiegel» terminini götürək. Həmin termin Azərbaycan dilində «tiqel» kimi formalaşmışdır.

Bu termin dilimizdə iki mənada işlənir:

1. Texnika termini kimi «içərisində metal əritmək üçün odadavamlı qab».

2. Poliqrafiya termini kimi «çap maşınlarında kağızı qəlibə basan metal lövhə».

Göründüyü kimi, aıman dilində işlənən «Tiegel» terminindəki (e) səsi fonetik dəyişikliyə uğramaqla Azərbaycan dilində həmin sait işlənir və dilimizdə həmin söz «tiqel» kimi formalaşmışdır. İkincisi, (g) hərfi dilimizdə « q » kimi formalaşmışdır.

Yaxud «Trasse» sözünü götürək. Bu termin üç semantikaya malikdir:

1. yol, kanal və s. xəttin istiqaməti.

2. yol.

3. torpaq işləri görülmək yerin planı, cizgisi.

Alman dilində bu sözün sonundakı (e) saiti Azərbaycan dilində (a) səsi ilə əvəzlənərək «trassa» kimi formalaşmışdır.

Bu cür söz və terminlərə N.Seydaliyevin tərtib etdiyi «Azərbaycan dilində işlənən almanmənşəli beynəlxalq sözlərin izahlı lüğəti» (7) kitabında rast gəlirik.

Hər hansı bir millətin dilində sözlərin prosesinin öyrənilməsi müəyyən bir ardıcılıq tələb olunur. Burada əsas üstünlük hər bir alınma sözə ənənəvi yanaşma metodunda həmin alınmaların yaradılması üsullarının sadələnməsinə və onların şərhinə verilməlidir. Burada isə dilçilik nöqtəyi-nəzərdən, əsasən üç üsuldən istifadə edilir – leksik, morfoloji və semantik. Lakin bununla yanaşı, kalka üsulu və abreviaturlar vasitəsilə də söz yaranır ki, bu, artıq ikinci dərəcəli bir prosesdir.

Alınma söz və terminlərin yaradılması zərurəti anlayışın meydana çıxması ilə şərtlənir. Hər hansı bir elmi ədəbiyyatdakı yanaşma və fikirləri təhlil etsək görərik ki, termin yaradıcılığının

əsas fərqləndirici tərəfi anlayışı ifadə etmək və sistemlilik xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Biz, əlbəttə, başqa dildən sözlərin üsullarının düzgün sayılmasının tərəfdarı kimi yanaşırıq.

Dilçilikdə «dildaxili» (daxili alınma) termini də işlədilmişdir. Bu üsul, demək olar, tamamilə yanlış bir üsuldür. Bunu qəbul etmək belə düzgün deyildir.

Məlumdur ki, başqa dildən alınma söz və terminlərin müəyyən bir hissəsi ehtiyacla əlaqədar zərurət nəticəsində alınaraq işlədilir.

Məhz buna görə nəinki Azərbaycan dilində, o cümlədən başqa dillərdə də alınmalar çoxluq təşkil edir və beynəlxalq termin kimi işlədilir. Məsələn, kompüter-internet texnologiyasının inkişafı ilə bağlı aşağıdakı sözləri buna misal göstərmək olar: *monitor; adapter; adaptiv; ampersant, aptel, audit, bod, bit, keş-blok, bayt, modul-proqram, mesaj, skaner, klaster, flaş, formulyar; format, freym, kompüter; internet, internet-mağaza, kilobayt, mous, modem peycer* və s. onlarca bu cür termin işlədilir.

Həmin terminlər nəinki Azərbaycan dilində, həmçinin dünya xalqların dillərində işlədilməkdədir.

Doğrudur, *kompüter* termini türk dilində qarşılığı olan *bilgisayar* kimi işlədilsə də türklərdən başqa heç bir xalq həmin sözü başa düşməyəcəkdir.

Yaxud da «mous» terminini ruslar «mışka», azərbaycanlılar isə «siçan» kimi əvəz edib işlətsələr də, heç bir xalqın dilində həmin sözlər işlədilməz.

Həmin sözlər başqa dilə birbaşa, ya da bir dil vasitəsilə həyata keçirilir.

Onu da qeyd etmək ki, vaxtilə sövət dövrü zamanı Azərbaycan dilinə keçən Avropa mənşəli sözləri ingilis, alman, fransız və s. əksəriyyəti də rus dili vasitə ilə keçirdi. Müstəqillik illərindən bəri isə yeni sözlər dilimizə həmin ölkələrdən birbaşa keçməkdədir. Çünki Azərbaycan iqtisadiyyatının güclü artımı hesabına, siyasi və iqtisadi əlaqələrin genişləndiyi bir vaxtda bu proses baş verir. Avropa ölkələri ilə böyük neft kontraktlarının imzalanması, yeni Bakı-Ceyhan kəmərinin çəkilməsi bu prosesi daha da gücləndirir. Bunun nəticəsində dilimizin leksikonu daha da zənginləşməyə başlayır.

Yuxarıda göstərilən kompüter-internet terminləri, yaqın ki, digər türkdilli xalqların – Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və b. dillərində də işlədilməkdədir.

Demək olar ki, sahə terminologiyası üzrə dilimizə alman və başqa dillərdən keçən sözləri qruplaşdırsaq aşağıdakı sahələrdə olduğunu aydın görmək olar: texnika, tibb, hərbi, musiqi, coğrafiya, geodeziya, tarix, dənizçilik, poliqrafiya, zoologiya və s.

Dilimizə vaxtilə ərəb və fars dillərindən sözlər keçsə də, hazırda bu proses özünü göstərmir. Əksər sözlər, artıq arxaikləşərək dilimizdən çıxmış, bir çoxu köhnələrək öz təsirini itirmiş, bir hissəsi də pasportlaşmışdır. Bunların tarixi, demək olar ki, çox qədimdir.

Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin tarixi VII əsrdən başlasa da, Avropa dillərindən dilimizə keçən sözlər XIX əsrdən başlamış, bu, sövət dövründə daha da sürətlənmiş, rus dili vasitəsi ilə dilimizə keçmiş, arada bir müddət fasilədən sonra, yenidən isə bu proses müstəqillik dövrünə təsadüf edir. Hazırda dilimizə keçən sözlər rus dili vasitəsilə deyil, birbaşa keçməkdədir.

Dillərarası əlaqələrin tarixindən də məlum olur ki, alınma söz və terminlər səciyyəvi dil daşıyıcılarının mədəni münasibətindən asılıdır. Bu həm də dilin ictimai funksiyasından asılıdır və bu münasibətlə xalqlar bir-birini tanıyır, onun mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, ictimai həyatına bələd olur.

Alınma prosesinə tədqiqatçılar müxtəlif prizmadan yanaşırlar. Odur ki, bir çox illər Avropa dilinin təsiri, o cümlədən də Azərbaycan dilinə sözlərin keçid istiqamətləri bir çox tədqiqatın obyektinə olmuşdur. A.Qarayevin, S.Xəlilovun, N.Məmmədlinin; türkoloqlardan A.Bedrettinin, Aksoy Belçikovun, V.Akulenkunun və başqalarının araşdırmaları buna misal ola bilər.

İnformasiya texnologiyasının inkişafı, mühüm ixtiraların kəşf olunması, yeni tədqiqat işlərinin meydana gəlməsi, elmlərarası əlaqələrin genişlənməsi və s. müasir Azərbaycan dilinə bir çox Avropa mənşəli, o cümlədən alman sözlərinin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur. Bu cür alınmalar qanunauyğun bir proses olub, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün vasitədir.

Bəzi alman ədəbiyyatından nümunələrini, məsələn, A.V.Götenin, F.Şillerin, A.Zegerisin, H.Haynenin, Foyxtfangerin və başqalarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi həm dilə sözləşmə prosesinə, həm də həmin sözlərin dildə saxlanmasına səbəb olmuşdur ki, bu da müxtəlif sahələri özündə əks etdirir.

Alman dilində alınma sözlər digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin bir çox təbəqələrində müəyyən bir iz qoymuş, dilin funksional üslublarında leksik-semantik cəhətlər yaratmışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə keçən sözləri terminoloqlar üç dövrə bölmək: I dövr XII-XIII əsrdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr.

İkinci dövr XIX əsrin 30-cu illərindən 1917-ci ilə qədərki dövr.

Üçüncü dövr isə 1917-ci ildən sonrakı dövr.

Bu bölgüyə dördüncü dövrü də, yəni müstəqillik illəri, əlkavə etsək, səhv etmərik.

Dilçilik tarixindən o da məlumdur ki, Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli, o cümlədən də alman mənşəli sözlərin rus dili vasitəsilə keçməsi məhz II dövrdən başlanır. Bu dövrdə ilk rüşeymləri Azərbaycan dramaturqu M.F.Axundzadənin əsərləri ilə bağlıdır.

Sonra isə Azərbaycanın məşhur bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin tərtib etdiyi lüğətdə (1907) və Vəli Xulufunun 1929-cu ildə çap etdirdiyi «İmlamız» (Orfoqrafiya lüğəti) kitabında xeyli alınma söz və terminlər vardır.

Sovetlər dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin termin yaradıcılığı əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq sözləşmə daha sürətli xarakter almışdır. Bu proses ən çox da 1920-ci ildən başlayaraq inkişaf etmişdir. O dövrdən terminoloji lüğətlərin çap olunmağa başlaması bir fakt olaraq qalır.

Dilə söz keçməsi hazırda ölkələrarası turist axınının da təsiri böyükdür. Bunun əsas səbəbi xalqların bir-birinə yaxınlaşması, bir-biri ilə dal tapması, ünsiyyətdə olmasıdır. Odur ki, sözləşmə prosesi təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, Yer kürəsini təşkil edən bütün dillər üçün səciyyəvidir. Bu baxımdan, həmçinin alman dilində də sözləşmə hadisəsi baş vermiş və indi də bu proses davam edir. Bu fakt Avropa ölkələri xalqlarının dilində olan terminlərin bir-birinə keçərək həmin dildə formalaşması bunu aydın sürətdə göstərməkdədir. Məsələn, hazırda ingilis dilinin geniş yayılmasını buna misal göstərmək olar. Bunun özü sübut edir ki, müasir dövrdə yeni anlayışları ifadə edən söz və terminlərin dünyanın əksər dillərinə keçməsi geniş vüsət almışdır.

Qeyd etmək olar ki, başqa dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə beynəlmiləl ingilis dili sözləri ilə yanaşı alman dilindən də xeyli sözlər keçmişdir. Bunların təxmini sayı 700-dən artıqdır. Arxaik sözlər müstəsna olmaqla, həmin sözlərin əksəriyyəti beynəlmiləl termin statusu almışdır. Bunları da müxtəlif genetik qrupa ayırmaq mümkündür. Məsələn, ayrı-ayrı dillərin öz törəmələri, başqa dillərdən alınma söz və terminlər; başqa dillər vasitəsilə alınan söz və terminlər; müxtəlif elementlər əsasında yaranmış söz və terminlər.

Dilimizdə işlənən alman mənşəli terminlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşludur. Düzəltmə sözlər şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir, mürəkkəb quruluşlu sözlər isə iki, bəzən də üç sözün birləşməsindən ibarətdir. Bəzi sözlər isə kalka üsulu ilə yaranan sözlərdir.

ƏDƏBİYYAT:

- [1] Ахунзьянов Е.М. Русские заимствования в татарском языке. Казань, 1968.
- [2] Крысин А.Н. К определенной терминов «заимствованные слова» // Развитие лексики современного русского языка. М. 1965.
- [3] Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989.
- [4] Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkül və inkişafı. Bakı, 2005.
- [5] Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, 2017.
- [6] Blumfeld L. Dil. Bakı, 2016.
- [7] Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dilində işlənən alman mənşəli beynəlxalq sözlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2017.